

СПЕЦИФІКА Й УМОВИ КОНСОЛІДАЦІЇ СОЦІУМУ ЯК ОСНОВИ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ УКРАЇНИ

Юлія Цирфа,

кандидат політичних наук, доцент,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри міжнародного регіонознавства
ORCID: 0000-0002-7641-6964; Julia_Tsyrfya@ukr.net

Методичне руйнування державоцентристської моделі світоустрою і намагання науковців, політиків та експертів нівелювати роль держави як ключового актора міжнародних відносин на зорі XXI століття супроводжувалися не тільки втратою зовнішньополітичної ідентичності багатьма політичними суб'єктами, а й появою розколотої («розщепленої», мозаїчної) самоідентифікації їхнього населення, що часто призводило до розбалансування соціальних пріоритетів та послаблення консолідаційного потенціалу суспільств.

У критичні моменти ідентифікація індивідів, колективів чи груп відбувається за одним, найочевиднішим сценарієм, наприклад, на основі етнічної чи релігійної належності, що спричиняє відкриті форми конфліктів. Не випадково протистояння 1990-х років дістали назву конфліктів ідентичності, а М. Шериф узагалі розцінює процес становлення ідентичності соціуму як необхідний наслідок міжгрупового конфлікту [1, с. 45].

Представники біхевіоризму виводять проблему міжгрупових конфліктів на соціальний рівень, розглядаючи її не як функцію взаємин між індивідами, а як функцію міжгрупових відносин, які є колективним феноменом, а не статистичним об'єднанням схожих індивідуальних дій. Соціальна ідентичність, таким чином, постає як предмет міжгрупової взаємодії. Так, Д. Кемпбелл вважає, що реальний конфлікт зумовлюють відносини конкуренції та очікування потенційної загрози з боку іншої групи. Остання, своєю чергою, зумовлює ворожість окремих членів групи до джерела загрози, підвищення внутрішньогрупової солідарності, більше

усвідомлення індивідами своєї групової належності, зміцнення непроникності меж групового членства, зменшення ступеня відхилення індивідів від виконання групових норм і збільшення міри покарання за порушення цих норм аж до виключення їх із даної групи [2, с. 81–82]. Відповідно, останнім часом вагомим значення під час дослідження соціальної ідентичності набули підходи, в яких наголошується на мобілізаційному потенціалі ідентичності [3, с. 21–39]. У цьому ключі особливого значення набуває процес конструювання зовнішньополітичної ідентичності держави, адже він безпосередньо пов'язаний із концептуалізацією та практичною наявністю соціальної ідентичності населення даного актора: саме єдина колективна ідентичність соціуму дозволяє державі екстраполювати назовні її ідентичність, заявляючи про існування власного «Я» на міжнародній політичній арені та про можливість забезпечення суспільству належного захисту від зовнішніх загроз.

Відтак, після початку повномасштабної агресії Росії проти України 24 лютого 2022 року у вітчизняному суспільстві інтенсифікувалися процеси колективної ідентифікації, що, зрештою, спростило процес стабілізації зовнішньополітичної ідентичності нашої держави. Проте достатньо тривалий транзитивний період, через який проходила Україна після розпаду СРСР, не дозволив українцям виробити чи повноцінно відродити необхідні для консолідації ідентитети, що створює чималу кількість перепон на шляху до остаточної колективної ідентифікації соціуму в умовах війни. Дійсно, соціальні трансформації у пострадянський період (попри його незначну історичну тривалість) характеризувалися особливими станами, під час яких сама громадянська система більшою мірою була налаштована не стільки на розвиток і зростання, скільки на виживання, протидію деградації й розпаду. Адже в перехідні періоди найбільшою мірою оголюються соціальні проблеми й «суспільствам, що трансформуються, доводиться не стільки організувати зростання, скільки протистояти спонтанному падінню людського потенціалу, деградації соціальних галузей економіки, розширенню депривованих груп і верств» [4, с. 11].

Дисфункціональні та кризові стани соціальних систем виникають на тлі суспільних змін, які з часів Е. Дюркгейма

визначаються як аномійні (аномічні). Згідно з трактуванням дослідника, аномія властива такому типу суспільства, в якому змінюється структура, інші властивості та характеристики, а моральні й правові суспільні регуляції залишаються неузгодженими [5, с. 370]. У такому суспільстві відсутнє чітке несуперечливе регулювання поведінки індивідів, утворюється нормативний вакуум, складається ситуація, коли старі норми та цінності вже не відповідають реальним соціальним відносинам, а нові ще не утвердилися. В рамках індустріального суспільства, як зазначає Р. Мертон, стан аномії породжує очевидну недостатність способів реалізації зразків, стандартів поведінки, котрі офіційно підтримуються та схвалюються суспільством і його інститутами. Як результат, інноваційна модель дії може призвести до прямого порушення норм-заборон, властивих суспільству на цей час, чи призвести до наростання злочинних проявів. З одного боку, влада вимагає від індивіда, щоб він орієнтував свою поведінку на накопичення багатства, а з іншого – практично не надає йому можливості зробити це інституційним способом [6, с. 91–92]. Причина такого «інституційного дисонансу», на наш погляд, полягає в особливостях здійснення процесів соціокультурних змін: з одного боку, відбувається інституційне закріплення цінностей і норм нового, трансформованого суспільства, з іншого – на відміну від політичної чи економічної сфер, культура має певну інерційність, тому неминучою залишається представленість у рамках соціуму старих культурних форм. Такі суперечності *a priori* призводять суспільство до «соціокультурного дисонансу», який відображається в «дисонансі інституційному» – по суті, у відсутності налагодженого діалогу між населенням і владою через нестачу відповідних взаємодій.

Згідно з концепцією соціальних змін П. Штомпки швидкі, несподівані, радикальні соціальні зміни однозначно призводять до розколу, зміщення, дезорганізації в упорядкованому, зрозумілому світі. Тому в переліку соціальних змін різної величини і значення, котрі потенційно можуть викликати травматичні події або ситуації у суспільстві, є майже повний набір реалій, в яких опинився український соціум наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття:

– революція (вдала чи ні), державний переворот, вуличні бунти;

- радикальні економічні реформи (націоналізація, приватизація тощо);
- примусова міграція чи депортація;
- геноцид, винищення населення, масові вбивства;
- акти тероризму та насильства;
- релігійна реформація, нове релігійне пророцтво;
- вбивство чи відставка вищих посадових осіб;
- викриття корупції, урядові скандали;
- відкриття секретних архівів та правди про минуле народу;
- ревізія героїчних традицій нації;
- крах імперії, програна війна [7, с. 7].

Такі травматичні події викликають порушення звичного способу життя та дій індивідів, змінюючи їх життєвий світ, моделі поведінки та мислення. В цьому випадку не тільки шокова терапія, а й весь наведений комплекс подій був часто культурно інтерпретований як травма: події оцінювалися як руйнування, дисонанс, порушення, негативні, болісні, шкідливі, неприємні та відразливі явища. Оскільки культура виражає світ колективно поділених смислів і символів, то внаслідок стрімкої, радикальної зміни соціального порядку відбувається порушення світу сенсів і значень: символи набувають інших трактувань, відмінних від прийнятних за звичайних умов. П. Штомпка з цього приводу зазначає: «Цінності втрачають цінність, вимагають нездійснених цілей, норми регламентують неприйнятну поведінку, жести і слова позначають щось відмінне від колишніх значень. Вірування відкидаються, віра підривається, довіра зникає, харизма зазнає краху, ідоли руйнуються» [7, с. 11].

Ціннісний вакуум нерозривно пов'язаний з ерозією основного каркаса колективної ідентичності суспільства, оскільки в цій ситуації втрачаються ціннісні орієнтири для проведення демаркаційних ліній між «Ми» та «Вони». Тому криза соціальної ідентичності та зусилля, спрямовані на відновлення чи конструювання колективної ідентичності, є найістотнішими проявами культурної травми. Так, виміри ідентифікаційних зрушень українців протягом 1990-х років виявили посилення стану розгубленості щодо вищих колективних солідарностей, стабільне домінування первинних груп та спільностей над вторинними. Відповідно, на практиці мала місце ситуація, за якої кризові явища в суспільстві та спричинений ними ідентифі-

каційний шок призводять до «атомізації» соціуму, до виникнення орієнтації насамперед на найближче оточення та повсякденні турботи, відхід людини у приватне життя, у свої нагальні проблеми. Зрозуміло, що за таких обставин відбулося розбалансування зовнішньополітичної ідентичності держави, адже остання не могла спиратися на уніфіковану, об'єднану єдиним ідентичнісним началом спільноту: як результат, Україна почала реалізовувати сумнозвісний курс багатовекторності в міжнародних відносинах.

Лише покращення рівня життя населення на початку 2000-х років, реформування всіх сфер життєдіяльності держави та стрімка демократизація соціуму після Помаранчевої революції 2004–2005 років дозволили українцям повноцінно реалізовувати процеси інкультурації та соціалізації, критично необхідні для формування колективної ідентичності суспільства. Під соціалізацією науковці розуміють процес уведення людини до системи соціального функціонування суспільства (до поділу праці, до норм політичної лояльності чинному порядку та соціальної адекватності як члена соціуму, до системи поділу та виконання різноманітних соціальних ролей, до кодів і мов соціальної комунікації, до знань, умінь і навичок будь-якої спеціальності) [8, с. 118]. Інкультурація – це процес надання й освоєння особистістю загальної культурної компетентності щодо установок того суспільства, в якому вона живе. Сюди включаються освоєння системи ціннісних орієнтацій і переваг, прийнятих у суспільстві, норм поведінки за етикетом у різних життєвих ситуаціях, більш-менш загальноприйнятих інтерпретативних підходів до різних явищ і подій; ознайомлення з основами соціально-політичного устрою держави та законослухняної поведінки на її території; здобуття певних знань щодо національних традицій суспільства та його соціальної ієрархії, панівної моралі, моральності, світогляду, звичаїв, обрядів, буденної ерудиції у соціальних і гуманітарних сферах; ознайомлення з панівною модою, стилями, символами, регаліями, неформальними статусними сучасними інтелектуальними та естетичними течіями, політичною та культурною історією цього народу, основними символами національної гідності, гордості та героїзму [9, с. 2].

Проте слід мати на увазі, що норми встановленого соціального світопорядку і відповідні знання, уміння й навички, засвоєння яких передбачається соціалізацією, утворюють лише поверхневий шар культури, її утилітарну оболонку. Інша справа – інкультурація, яку ми розглядаємо як процес «вростання» людини в культуру, її глибинні пласти, процес справжнього культуросвоєння. У зв'язку з цим пріоритети інкультурації не повинні підмінюватися пріоритетами соціалізації. Отже, в процесі вибудовування соціальної ідентичності населення держави культурологічний підхід є первинним, адже означає опору на домінуючу в суспільстві систему цінностей. Залучення всіх членів соціуму до національної та світової культури є необхідною умовою культурного відтворення, що допомагає людині пізнати саму себе, набути здатності до самореалізації: це особливо важливо для індивіда, який живе в ситуації зміни ціннісних орієнтирів. Єднання населення в процесі підтримання й захисту національної культури стало для українців оптимальним засобом передачі смислів у їх соціологічному значенні, тобто як моделей поведінки, спрямованої на досягнення певних цілей за допомогою конкретних засобів, а також для негативної оцінки девіантних поведінкових стратегій «Інших» – по суті, влади та населення держав, котрі становили загрозу для вільного функціонування вітчизняного соціуму й *de facto* незалежності України як окремого актора міжнародних відносин.

Осягнувши свою культурну самобутність, будь-який народ робить акцент на здатності до відтворення власної колективної ідентичності, невіддільною частиною якої є система цінностей, представлених в історично сформованій культурі та національній пам'яті. В рамках цього процесу вибудовується так звана «народна самосвідомість», яка закарбовує відмінність визначеного народу від сусіднього. Надалі «народна самосвідомість», не залишаючись без змін, набуває ознак «суспільної самосвідомості», адже усвідомлення становища, місця визначеного народу серед інших народів світу має бути доповнено увагою до внутрішньої політики, перспектив розвитку соціуму як такого. Так, носіями «народної самосвідомості» можна вважати суспільні групи, котрі зберігають минулі традиції та підвалини розвитку народу; виразниками «суспільної самосвідомості»,

своєю чергою, стають групи, зайняті устроєм майбутнього розвитку держави [10, с. 70]. Разом з тим, саме колективна національно-громадянська ідентифікація, за умов пролонгації трансформаційних процесів, перетворюється на своєрідний маркер потенційних і реальних соціальних ресурсів для інтеграційних чи, навпаки, – дезінтеграційних процесів, що відбуваються в суспільстві. При цьому цілком очевидно, що національно-громадянська ідентифікація відбувається в конкретному соціальному контексті й, отже, дозволяє говорити про наявні особливості соціальних процесів конкретного суспільства.

Механізми соціальної самоідентифікації засновані на виділенні «своїх груп» у соціальному просторі, що, як правило, передбачає: емоційну та ціннісну значущість груп, які індивід визначає як колективне «Ми»; виокремлення спільних із групою рис та якостей; можливість забезпечення групової підтримки, захисту та умов самореалізації [11, с. 3–4]. Стан групової (соціальної) ідентичності усвідомлюється індивідом різною мірою, навіть може усвідомлюватися за умов наявності суперечностей між когнітивними й емоційними структурами диспозицій. Солідарна групова свідомість залежить від інтенсивності, глибини особистісної ідентифікації, її місця в ієрархії домінантних та периферійних ідентифікацій індивіда. Побудова ієрархії соціальних ідентичностей, власне, є самоконструкцією «Я» в соціальному просторі, котрий набуває особливого значення для особи в умовах наявності потужної загрози (зокрема, фізичної) для її існування. В цьому разі аналіз самоідентифікацій українців дає підстави відзначити той факт, що кожен із них внутрішньо включений до системи дуже складних соціальних ролей та зв'язків, важливість яких для різних людей далеко не однакова. Проте більшість із них безпосередньо ідентифікує себе з макротериторіальною спільністю, котру нині представляє Українська держава.

Тобто, після вторгнення Росії на територію України 2014 року населення нашої держави набуло обрисів макроспільноти, що вибудована на духовній і культурній близькості людей у всьому її різноманітті. Після початку повномасштабної війни РФ проти нашої держави 24 лютого 2022 року в системі «Ми-ідентифікацій» українців суттєвого значення достатньо швидко набув цивільний фактор, дозволивши говорити про існування колективної ідентичності

соціуму, котра становить основу для зовнішньополітичної ідентифікації Української держави. По суті, роль українця, громадянина України є зараз найпоширенішою «Я-ідентифікацією», що свідчить про досить високий ступінь внутрішньої інтегрованості українського соціуму і навіть про можливість формування в Україні істинного консолідованого громадянського суспільства, необхідного для стабілізації зовнішньополітичної ідентичності України вже в найближчій перспективі.

Бібліографічні посилання

1. Sherif M. *Group Conflict and Co-operation: Their Social Psychology*. London : Routledge & Kegan Paul, 1967. 212 p.
2. LeVine R. A., Campbell D. T. *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behavior*. New York : Wiley, 1972. 310 p.
3. Le Rider J. *Modernity and Crises of Identity: Culture and Society in Fin-de-Siècle Vienna*. Oxford : Polity Press, 1993. 380 p.
4. Заславская Т. И. Социетальная трансформация российского общества: деятельностно-структурная концепция. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Дело, 2002. 568 с.
5. Дюркгейм Э. Социология образования: пер. с фр. Т. Г. Астаховой / науч. ред. В. С. Собкин, В. Я. Нечаев. Москва : ИНТОР, 1996. 163 с.
6. Мертон Р. Социальная структура и аномия. *Рубеж*. 1992. № 2. С. 89–106.
7. Штомпка П. Социальное изменение как травма. *Социологические исследования*. 2001. № 1. С. 6–16.
8. Соломатина С. Г. Краткий обзор проблемы социализации в исследованиях зарубежных учёных. *Мир науки, культуры, образования*. 2010. № 5. С. 118–120.
9. Ballano V. Inculturation, Anthropology, and the Empirical Dimension of Evangelization. *Religions*. 2020. Vol. 11. № 101. URL: <https://www.mdpi.com/2077-1444/11/2/101> (дата звернення: 12.01.2023).
10. Милуков П. Н. Национальный вопрос: происхождение национальности и национальный вопрос в России. Москва : ГПИБ России, 2005. 160 с.
11. Reimer N. K., Schmid K., Hewstone M., Al Ramiah A. Self-categorization and Social Identification: Making Sense of Us and Them. *Theories in Social Psychology*. 2nd ed. / ed. by D. Chadee. New York : Wiley-Blackwell. P. 1–30.